

ВІДГУК

офіційного опонента, професора Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктора філологічних наук

Абрамовича Семена Дмитровича

на дисертаційне дослідження

Лазоревич Ірини Русланівни

«АКСІОСФЕРА САКРАЛЬНОГО В МИСТЕЦТВІ СЬОГОДЕННЯ: РЕЛІГІЙНО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ І ДІАЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ»,

*подане на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 031 – релігієзнавство.*

Актуальність теми дослідження. Сьогодні ми вступили в смугу «постсекуляризації»: адже прагнення секуляризувати культуру й ввести її виключно в поле гуманістичного світосприйняття фактично занепало – як наслідок системної кризи проекту Модерну, зумовленої поразкою просвітницьких ідей й крахом міфу про Людину-Титана, якій нібито судилося «перебудувати світ». Стає очевидним, що справжня культура, в першу чергу якраз культура релігійна, виводить людську свідомість у формат Нумінозного, без чого усвідомлення й вирішення екзистенціальних проблем людського буття стає просто неможливим і лише породжує псевдоморфози на кшталт секулярних релігій типу комунізму чи фашизму. Тому увага до таких феноменів, як рецепція й адаптація аксіосфери сакрального в мистецтві сьогодення є перспективним напрямом, що дозволяє зрозуміти потужність і плідність релігійної компоненти в умовах граничного вивільнення митця у його виборі аксіологічних орієнтирів та формально-стильових вирішень, особливо ж коли йдеться про сучасний художній постмодернізм. Діалог такого митця з релігійними традиціями ніколи ще не був настільки невимушеним і глибоким. І, як вірно зазначає авторка, «в українських релігієзнавчих дослідженнях цей аспект досі розроблений мало, а систематизація й переосмислення (зокрема, критичне) закордонного дослідницького досвіду щодо цього є доволі цінними» (с. 17). Це відповідає об'єктивній потребі рішуче змінити звичні орієнтири вивчення явищ взаємодії мистецтва, особливо ж сучасного, та релігії. З цього погляду, робота І. Лазоревич є дуже актуальною, оскільки виходить з правильного постулату «Сакральне завжди було для мистецтва однією з центральних тем» (с. 26); така позиція дозволяє розкрити основні тенденції наукового дискурсу в означеній сфері.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Обґрунтованість результатів роботи підтверджується використанням сучасних загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, що надає викладу переконливості, обґрунтованості та аргументованості. Так, дисертантка виходить з правильного уявлення *про плюралізм сучасного мислення* (с. 16) – адже без врахування певної рівновимірності різних релігійних вірувань неможливо було б враховувати об'єктивну цінність тієї чи іншої чи іншої аксіосистеми конкретних конфесій, їхнього суспільно-мистецького резонансу. Своєю чергою, це закономірний

наслідок опори на *можливості діалектичного підходу*, який дозволяє синтезувати комплекс взаємовиключних явищ, зокрема давніх і сучасних, які спостерігаються в релігійній та мистецькій сферах і бачити динаміку їхньої взаємодії. Це ж можна сказати й про опору автора на принципи *історизму, конкретності й системності*, без яких не можна уявити дослідження в сфері гуманітаристики. Зокрема тут постійно береться до уваги й та обставина, що сакральний зміст має властивість еволюціонувати, змінюватися, як і естетичні постулати й просто літературно-художня мода. Дисертантка постійно спирається й на загальнонауковий *принцип об'єктивності*, уникаючи як конфесійних тягінь, так і поширеної в сучасній гуманітарній практиці безмежної суб'єктивності інтерпретації літературно-художнього твору – аж до твердження, що думки й емоції реципієнта важливіші за авторський задум. Водночас «філософською методологічною базою дослідження стало поєднання елементів феноменологічного та герменевтичного аналізу, що дозволило теоретично реконструювати як світоглядно-ціннісне ядро, так і практичну соціально-трансформуючу дієвість відповідних явищ сучасної мистецької культури»; зокрема дисертантка дуже активно використовує можливості того ж самого *герменевтичного методу*, оскільки саме він «дав змогу проінтерпретувати різні мистецькі джерела в контексті їхнього соціокультурного підґрунтя (с. 20). Нарешті, дослідження, будучи релігієзнавчим, водночас спирається й на евристичні можливості *філософії релігії, культурології, естетики*. Віддано належне й послідовному врахуванню *соціальної скоординованості мистецької свідомості і практики*, хоча дисертантка констатує, що подібні явища не завжди перебувають «на поверхні». Також дослідниця сміливо спробувала визначити у величезному й неоднорідному матеріалі певну структуру й спрямованість, що, в основному, відбувається за рахунок можливостей *системного аналізу* (при практичному використанні в конкретних ситуаціях ще й принципів *міфологічного та біографічного підходів*, а також прийомів *історико-культурної, компаративістичної й, почасти, структурно-функціональної методологій*, хоча це не акцентується окремо. При цьому їй вдалося також дещо оновити методологічні засади дослідження естетичних і релігійних феноменів за рахунок звернення до міждисциплінарного синтезу релігієзнавства з етикою, естетикою та культурологією та застосування до мистецької сфери принципу, обґрунтованого її науковим керівником О. Бродецьким, а саме – принципу *гуманістичної синергії релігійно-етичних ідей різних конфесійних традицій*.

Відповідно до мети, поставлених завдань, визначених об'єкту та предмету дослідження структура дисертації є послідовною і логічною побудовою. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

Перший розділ «РЕЛІГІЙНИЙ ДОСВІД У СУЧАСНІЙ ХУДОЖНІЙ СВІДОМОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЄЗНАВЧО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ» присвячено в основному історіософським і методологічним засадам проблеми. Розпочато розділ з розгляду теоретичної проблеми «Історико-світоглядні вектори інтерпретації зв'язку мистецького і сакрального: Схід – Захід»: всупереч відомій тезі Кіплінга про фатальну різноспрямованість духового пошуку Заходу й Сходу, наша сучасність свідчить про тотальну глобалізацію культурного життя планети; більше того, авторка твердить, що «методологічна настанова в осмисленні специфіки сучасної аксіосфери сакрального в естетичній культурі та мистецтві визначається усвідомленням того, що межі, які відділяють сакральне від

профанного, нині є доволі динамічними, лабільними» (с. 51), а сучасні митці по-своєму комбінують вічного та незмінне (с. 27). Це ускладнює роботу дослідника: вже при створенні *історіософської панорами* на дисертантку чекали чималі труднощі. Адже треба було, по-перше, мобілізувати силу наукових досліджень надзвичайно складного й суперечливого релігійно-мистецького матеріалу, позаяк тут беруться до уваги водночас титанічні масиви вірувань індо-буддійського Сходу й авраамічних релігій – у діахронічному ракурсі, а з другого боку постає незліченність імен, творів і програм сучасної мистецької панорами, яка, навпаки, береться (як правило) у синхронічному зрізі. Впоратися з таким потужним завданням непросто, оскільки треба відбирати головне й типове, мати в полі зору водночас ціннісні системи найбільших і найдавніших релігій світу, що тримаються на догматиці, й суму суб'єктивних мистецьких індивідуальностей, які доволіно творять нові інтерпретації духовної спадщини. Не кажучи вже про наукове – релігієзнавче, літературознавче, мистецтвознавче тощо – потрактування усіх цих речей. Відзначу, що дослідниця з пошаною ставиться до доробку численних релігієзнавців та знавців літератури й мистецтва. Вже сам перелік дослідників сакрального мистецтва Заходу й Сходу свідчить про глибоку обізнаність з темою. Не менш важко було знайти для аналізу такого колосального і глибоко своєрідного в кожному окремому випадку матеріалу й чітку *методологічну базу*. Адже вкрай непростим було саме вже завдання осмислити колосальні масиви релігійно-мистецького матеріалу в ключі спадщини мислителів рангу Аристотеля, Платона, Августина, Томи Аквінського, Л. Валли, І. Канта, Г.-Е. Лессінга, Е. Дюркгайма, Р. Отто, М. Еліаде, У. Еко, С. Рамакрішні, П. Вівекананди та ін. Усе це потребувало кореляції з сучасними (переважно вітчизняними) розвідками (С. Абрамовича, О. Бродецького, В. Головея, А. Колодного, М. Мельничука, В. Мовчана, І. Остащука, М. Петрушкевича, Ю. Сабадаш, М. Чікарькової, Ю. Чорноморця, Т. Ярошовця тощо). І слід констатувати, що І. Лазаревич це цілком вдалося.

Другий розділ «ЦІННІСНІ МОДЕЛІ ЗВ'ЯЗКУ «ЛЮДИНА – СВЯЩЕННЕ» В НОВІТНІХ ФОРМАХ ХУДОЖНОСТІ» присвячено класифікації явищ сучасного релігійно орієнтованого світового й українського мистецтва з урахуванням доктринально-конфесійних і автономно-ціннісних мотивацій та жанрово-видової й стилістичної специфіки конкретних творів. При цьому дослідниця виходить з постулату: «Смисложиттєві запити сучасної, зокрема, й західної людини, співзвучні внутрішньому духові цілої низки інтенцій традиційної культури Сходу» (с. 63). Тут розглядаються «функціонування східного релігійного мистецтва (зокрема, буддійського, індуїстського, конфуціанського, джайніського, синтоїського)» (с. 63; зауважу однак, що індуїзм історично і генетично усе ж таки передує буддизму і мав би у цьому переліку згадуватися раніше); рецепція орієнталістських релігійних ідей в актуальних явищах мистецтва (підрозділ 2.1), біблійна антропологія в художніх образах сучасності (підрозділ 2.2) та ісламські параметри реалізації проблеми «людина – Бог» у мистецтві (підрозділ 2.3). Виклад матеріалу свідчить про непересічну ерудицію й глибину мислення дисертантки, зацікавленість матеріалом, вміння фіксувати та аналізувати важливі й цікаві моменти ситуації.

Третій розділ «СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩІ КОНТЕКСТИ РЕЛІГІЙНО-ТЕМАТИЗОВАНОГО МИСТЕЦТВА» присвячений функціонуванню Сакрального в полі гуманістичних ціннісних засад нашого сьогодення і розгляду можливостей

діалогу між цими двома початками. Центром зору тут виступає проєкція соціального переживання традиційних цінностей релігії. І, як справедливо зазначає дисертантка, «використання образів сакрального дедалі частіше проявляє себе в масовому артпродукті, внаслідок чого трансформується ключовий посил сакрального. Нерідко в цьому контексті до образів сакрального звертаються для підсилення творчих задумів митця» (с. 163). Досить цікавим є аналіз сакральної символіки в сучасній масовій культурі: тут дослідниця вводить поняття діалектики «гуманістичного» й «деструктивного», що, може, й небездоганно з теоретичної точки зору (не зовсім історично пов'язувати досягнення культури виключно з «людським» фактором: обожнення не-людських сутностей – звіра, демона тощо – в архаїчну епоху було не менш плідним для свого часу, ніж антропоцентричний вимір світу в постренесансному пору), але в розрізі даної теми результативно «працює». Зокрема треба відзначити цікавий і глибокий аналіз модерністського мистецтва, яке інтерпретує біблійні мотиви (класичні творіння Р. Толкіна, «Молодь» та «Марія» Р. Муска, «Мученики» Б. Віоли, епатуючі інтерпретації Розп'яття М. Крузом тощо). І можна лише погодитися з думкою дослідниці: «Релігія і мистецтво – дві основи людського досвіду, два найважливіші докази вартості культури. Сьогодні існує значний інтерес до мистецтва та релігії – відроджується інтерес і до першого, у всьому його різноманітті, і до другої. Може спасти на думку, що ці два явища рухаються в різних напрямках, але це не так: і мистецтво, і релігія можуть служити людським потребам, якщо працюють у гармонії» (с.188).

Об'єкт дослідження дисертантка визначила як «світоглядно-ціннісні основи та сакральна ідейність новітнього мистецтва», хоча треба зауважити, що релігіям Сходу та їхнім художньо-естетичним проєкціям приділено в роботі не менше місця, ніж цьому новітньому мистецтву. **Предмет дослідження** сформульовано як «ціннісні виміри презентації в сучасному мистецтві сакральних смислів в їхній антропологічній (в)мотивованості та з урахуванням діалогічного потенціалу релігійно тематизованого мистецтва різних конфесій» (с. 18). Якщо взяти до уваги, що серед численних і часом плутаних визначень того, що в нас вважається об'єктом, а що – предметом дослідження, усе ж таки домінує уявлення про предмет як про те, «що конкретно вивчається» (уточнення області дослідження явища: усілякі закономірності функціонування та системні взаємозв'язки), то формула, подана дисертанткою, в принципі, не викликає заперечень.

Наукова новизна дослідження окреслена дисертанткою як комплексність виявлення логіки взаємозв'язку соціальних, естетичних, етичних, комунікативних вимірів презентації сакральних смислів у мистецтві сьогодення з компаративним розглядом світоглядних мотивацій релігій як орієнталістської, так й авраамічної традицій і з акцентом на з'ясування діалогічного й людинознавчого потенціалу такого мистецтва в умовах сьогоденних глобальних трансформацій культури. З цим можна цілком погодитись.

Заслуговують на увагу висновки і положення, обґрунтовані дисертанткою, якою

уперше проаналізовано:

- системно презентовано тенденції функціонування смислового матеріалу релігій (передусім світових) мовою сучасного мистецтва – з виявленням антропологічної платформи ситуації та її соціального резонансу;

- встановлено, що провідними сучасними тенденціями мистецького вираження аксіосефри сакрального є: 1) активний синтез сучасним митцем спадщини традиційних орієнталістських релігій на ґрунті буддизму як спосіб експресивного фокусування актуальних проблем соціуму; 2) активізація прийомів сакрального символізму Біблії, найперше у їх християнському вимірі, для більш яскравого акцентування антропологічно-пізнавальних цілей або автономного досвіду автора, що, утім, часто веде до відходу від базових засад віровчення; 3) синтез сучасних мистецьких тенденцій з естетикою й ідейністю мусульманської ортодоксальності, найчастіше у сфері формального пошуку.

- розкрито й аксіологічно обґрунтовано значущість і кореляцію з провідними соціально-ціннісними тенденціями сучасності низки явищ нинішнього українського мистецтва, яке торкається проблем сакрального.

уточнено:

- порівняльні характеристики форм і виражальних засобів потрактування досвіду релігійності / безрелігійності в сучасних орієнталістському, біблійному та ісламському світоглядних контекстах, зокрема «зустріч» домінантної світськості сучасних практик життя із ситуаціями пошуку контакту з Божественним;

- характер та способи функціонування релігійно мистецтва, що розробляє релігійні проблеми, як чинник / перешкоду міжрелігійного діалогу (демаркація смислів апологетичних, толеруючих і заперечувальних);

- антропологічний аспект і сотеріологічна проекція релігієзнавчого інструментарію аналізу Сакрального у сучасному мистецтві в узгодженості із глобальними процесами сьогодення, новітніми політичними реаліями, сучасними етичними альтернативами.

надано розвитку:

- ідеї внесення до кола дослідницької уваги явищ позаконфесійного мистецтва;

- активізації міждисциплінарного синтезу релігієзнавства з іншими гуманітарними науками (естетикою, культурологією етикою) та застосування принципу гуманістичної синергії релігійно-етичних ідей різних конфесійних традицій;

- способам аналізу впливу сакральних та десакралізуючих смислів мистецтва та на ціннісні орієнтири і комунікацію реципієнтів;

- аналізу потенцій гуманістичної синергії різних релігійних традицій в сучасному мультикультурному соціумі;

- вивченню соціально-антропологічних контекстів мистецтва, яке використовує сакральні смисли не увиразнення світоглядних постулатів релігій, а для ефектної презентації власних ціннісних орієнтирів або й надання творові «маркетингової» привабливості.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає в можливості використання його для систематизації різномірної інформації про сучасну творчість, найперше ж мистецтво, присвячене висвітленню різних аспектів Сакрального. Матеріали дисертації можуть бути використані для подальших студій, в яких аналізуватимуться доктринально-світоглядні, аксіологічні і жанрово-стилістичні ракурси ситуації. Дисертація покладає за плідну основу вивчення явища вільної сучасної індивідуальної інтерпретації догматично й канонічно усталених сакральних текстів – орієнталістських, біблійних чи ісламських, що може сприяти розробці наукових та освітніх механізмів глибшого

взаємного пізнання цих традицій. Зокрема напрацювання авторки можна використовувати для оптимізації змісту таких дисциплін, як «Релігієзнавство», «Релігійна естетика», «Аксіологія», «Сакральне в культурі», «Культурологія релігії», «Філософія мистецтва», «Соціологія мистецтва», «Прикладна етика» тощо. Вони також мають значення для інтенсифікації публічних форм міжрелігійної (міжконфесійної) комунікації, надання методичних й інформаційних орієнтирів для ЗМІ, що спеціалізуються на висвітленні духовно-культурних і світоглядних цінностей.

Повнота викладу положень дисертації в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені в 11-ти наукових статтях, зокрема, в одній статті, опублікованій у журналі, індексованому в наукометричній базі даних Web of Science, 4-х статей в українських фахових журналах за спеціальністю та 10-ти публікацій в інших виданнях. Положення дисертаційного дослідження мають логічну побудову. Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 237 сторінок, із них 203 сторінки основного тексту. Список використаних джерел налічує 449 найменувань на 33 сторінках.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Переважна більшість висновків і пропозицій, наведених в дисертації є належним чином аргументованими. Разом із тим, слід відмітити й наявність дискусійних положень.

1. Запровадження принципу гуманістичної синергії релігійно-етичних ідей різних конфесійних традицій приховує в собі для дослідника-початківця небезпеку серйозної аберації: він може прийняти як «природні» та «загальнолюдські» здавна звичні для нас феномени, які, проте, мають конкретну конфесійну генезу. Так, давні греки не мали жодного уявлення про совість, це поняття, про яке Сократ лише почав здогадуватися, принесла людству юдео-християнська культура.

2. Інколи складається враження, що дослідниця поставила за мету згадати, нехай часом і побіжно, якомога більше імен і творів просто тому, що там згадуються Бог чи релігія. Але тим само нівелюється градація від генія до графомана. Так само, інколи неясно, що, власне, мається на увазі під формулою «мистецтво сьогодення»: про що йдеться – про наші дні чи про Новий час взагалі, оскільки тут Леонардо, Петрарка та Рембрандт невимушено виникають поруч зі, скажімо, авторитетами масової культури ХХ ст. типу Дж. Роллінг або вже й зовсім ефемерними постатями на кшталт Олі Полякової, з доробку якої процитовано два рядки: «О, Боже, за что же? Ты удалил меня из друзей». «Другом Бога» у Біблії мають право іменуватися титанічні постаті масштабу Авраама, а тут, виявляється, все просто, як у підлітковому листуванні. Такі епізоди все ж таки потребують наукового коментаря.

3. Як на мій погляд, детальні описи таких вже добре знаних явищ, як, наприклад, символіка буддійських споруд чи художньо-естетична система старовинного китайського живопису занадто розгорнуті й відволікають від головного ракурсу: рецепція пам'яток сакрального мистецтва старовини сучасною творчою свідомістю.

4. Часом дисертантка подає свій текст як наслідування усної, «лекторської» манери, як-от наприклад:

...Але чи може таке мистецтво, звільнене від правил та настанов, вважатися ісламським?

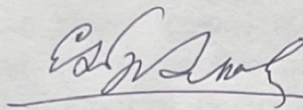
Так. Але щоб мистецтво все ще вважалося ісламським, нові мотиви та теми повинні бути використані як свого роду поверхнева обробка (с. 144). Це стилістично не відповідає нормативам академічного тексту.

6. У тексті роботи трапляються неприємні стилістичні огріхи типу «релігійно тематизоване мистецтво» (сс. 18, 163), «мистецьких шедеврів про сакральне» (с. 163) тощо.

Однак висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку роботи.

Висновок. Дисертаційне дослідження Лазоревич Ірини Русланівни «Аксіосфера сакрального в мистецтві сьогодення: релігійно-антропологічний контекст і діалогічний потенціал» відповідає вимогам пунктів 6, 7, 8, 9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44, є завершеною самостійною науково-дослідною роботою, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують наукове завдання, котре має істотне значення для релігієзнавства, а його авторка – Лазоревич Ірина Русланівна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 – релігієзнавство.

Офіційний опонент:

Семен Дмитрович АБРАМОВИЧ,
доктор філологічних наук, професор;
професор Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка

Підпис засвідчую Абрамович С.Д.
(прізвище)
Начальник відділу кадрів
06.23 Оліник
(підпис) І.І.Оліник

Вчений секретар Матвій Коваленко